

Құрманиязов Ыслам Серікұлының
«6D020800-Археология және этнология» мамандығы бойынша
философия докторы (PhD) дәрежесін алу алу үшін дайындалған
«Солтүстік-Шығыс Арал маңы ескерткіштерінің кейінгі тас ғасыры
мен қола дәуіріндегі геоархеологиялық және мәдени-типологиялық
сипаттамасы» тақырыбындағы диссертациясына

АНДАТПА

Диссертациялық жұмыстың сипаттамасы. Диссертациялық жұмыс Солтүстік–Шығыс Арал маңындағы кейінгі тас ғасыры (неолит және энеолит)мен қола дәуірі ескерткіштерін геоархеологиялық тұрғыдан сипаттай отырып олардың мәдени-типологиялық негізін айқындауға арналған. Археологтардың бұл мәселеге қатысты географ, геолог, т.б. мамандармен бірлесе жасаған еңбектері де сирек ұшырасады. Дегенмен олардың барлығы осы еңбекте жүйеленіп, жаңа ашылған археологиялық нысандар негізінде деректемелік қоры одан сайын толықтырылып Солтүстік-Шығыс Арал маңы кейінгі тас және қола дәуірлері ескерткіштері геоархеологиялық тұрғыдан тұңғыш рет диссертациялық деңгейде зерттелініп отыр.

Тақырыптың өзектілігі. Зерттеу тақырыбының өзектілігі Солтүстік-Шығыс Арал маңындағы шамамен орта голоценнен бастап мерзімделінетін геоархеологиялық нысандар бойыншы бұрынғы және кейінгі жылдары алынған мағлұматтарды өзара байланыстырып қарастырудан, яғни ескерткіштерді зерттеу әдістерінің проблемаларын шешу, геологиялық және геоморфологиялық ізденістермен оларды қабыстыра қарастыру, климатологиялық мәліметтер арқылы шөгінділерді саралау, алғашқы қоғам адамдарына тиесілі қоршаған ортаны қалпына келтіру, алынған нәтижелердің мәдени-тарихи интерпретациясын жасау, ескерткіштерді аудандастыру, топографиясын қайта түзіп шығу секілді бірқатар ғылыми-зерттеу бағыттарынан да байқалады. Бұрынғы зерттеушілердің ғылыми ізденістері мен біздің тарапымыздан алынған материалдар кейінгі тас және қола дәуірлерін (палеометалл дәуірі) сипаттайды, сонымен қатар осы мәдени-тарихи кезеңге тән түрлі индустриялық кешендер, тұрмыстық заттар мен бұйымдар сынды артефактілердің қалыптасуын, дамуын, өзгерістерге ұшырауын, басқа технокешендермен өзара байланыстылығын, ара-қатыстылығын, айналымға енуін не болмаса айналымнан шығып қалуын, т.б. жайттарын нақтылауға мүмкіндік береді. Осылайша, қарастырылып отырған тақырыптың өзектілігі мәселені табиғи-экологиялық факторлар контекстінде және түрлік-хронологиялық сыныптау, археологиялық үлгілердің мерзімін анықтауда абсолюттік және салыстырмалы әдістерді қолдана отырып зерттеу қажеттілігінен туындайды.

Зерттеу нысаны Алғашқы қауым адамдарының антропогендік белсенділігі арқасында пайда болып өткен ғасырлардан бері Арал маңынан табылған археологиялық ескерткіштер мен жекелеген материалдардың (тұрақ, қоныс, шикізат көзі, жәдігерлерлер, т.б.) голоцен кезіндегі экожүйедегі трансформациясы ерекшеліктерін айқындау болып табылады.

Зерттеу пәні - Солтүстік-Шығыс Арал маңында орта голоценнен бастап энеолит және қола дәуірлеріндегі археологиялық ескерткіштерде қалыптасқан алуан түрлі мәдени қабаттар кіреді.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Диссертациялық жұмыстың басты мақсаты геоархеологиялық әдістер негізінде мысты-тас және қола дәуірі археологиялық материалдары бойынша Солтүстік-Шығыс Арал өңірі климатын, алғашқы қауымдар шаруашылық қаракеттерін, қоршаған ортасы мен тіршілік көздерін қалпына келтіру болып табылады.

Көздеген мақсатты жүзеге асыру үшін төмендегідей ғылыми міндеттер қойылды:

- Арал маңының голоцен кезеңіндегі табиғи – климаттық және экологиялық жағдайларына тән ерекшеліктерді зерделеу;
- Арал маңының тас және қола дәуірі тұрмысындағы тұтынған негізгі шикізат көздерін анықтау;
- Оңтүстік-Батыс Қазақстан аумағын қамтитын археологиялық зерттеу жұмыстары тарихын жүйелеу және құбылыстар мен үдерістер бойынша тарихи-мәдени қайта жаңартуда қолданылып жүрген заманауи ғылыми-теориялық әдіснамасымен негізгі ғылыми атрибуттарын, палеометалл дәуіріндегі мәдени-типологиялық сипаттамасы мен шаруашылық-мәдени типтерінің анықтандыруы;
- Солтүстік-Шығыс Арал маңындағы кейінгі тас дәуірі (энеолит) мен қола ғасыры ескерткіштеріне деректанулық талдау жүргізу және олардың мәдени-типологиялық сипаттамасын таразылау;
- Солтүстік-Шығыс Арал маңындағы кейінгі тас дәуірі (энеолит) мен қола ғасыры ескерткіштерін кезеңдестіру, геохронологиясын, палеогеографиясын, корреляциясын және аудандастырылуын айқындау;
- Ежелгі қауымдар тарапынан дайындалған тас құралдары мен қыш ыдыстарының технологиясын айшықтау және олардың функциясын тереңірек саралау, сонымен қатар еңбек құралдарын дамытуға әсерін тигізген өзге мәдениеттерімен өзара ықпалдастығын қарастыру;
- Солтүстік-Шығыс Арал маңы энеолит пен қола дәуірлері мәдениеттерінің қалыптасуын, дамуын, құлдырауын және кейінгі мәдени-тарихи кезеңдермен байланысы мен тарихи-генетикалық бірлігін ашып көрсету.

Диссертациялық жұмыстың территориялық аумағы. Солтүстік-Шығыс Арал өңірінің шекараларымен анықталады. Әкімшілік-аумақтық жағынан оған Солтүстік-Шығыс Арал өңірі – Қызылорда облысы– Арал және Қазалы аудандарының аумағы, сондай-ақ Ақтөбе облысындағы Ырғыз және Шалқар аудандары кіреді.

Диссертациялық жұмыстың мерзімдік шеңбері Зерттеліп отырған тарихи-географиялық аймақтың кейінгі тас ғасыры, яғни энеолит кезеңі мен қола дәуірі, дәлірек айтқанда, мерзімдік жағынан б.д.д. VI-I мыңжылдықтарды қамтиды.

Зерттеудің әдістері мен әдіснамасы. кешенділік тән және ол өркениеттілік ұстанымға негізделген. Диссертациялық ізденіс тарихилық

принципіне негізделген геоархеологиялық ұстаным шеңберінде құрылған және теориялық морфология, стратиграфия, геология, палеонтология, палинология, планиграфия, аппликация, т.б. жаратылыстану ғылымдарының алуан түрлі әдістері мен тәсілдерімен қабысады.

Жұмыстың ғылыми жаңалығы - Алғашқы рет Солтүстік-Шығыс Арал маңындағы археологиялық ескерткіштерге геоэкологиялық факторлардың тигізген әсері қарастырылып, голоцен дәуірінің екінші жартысындағы палеометалл дәуірінде орын алған мәдени-тарихи кезеңдер мен табиғи ортада болған өзгерістерге қатысты заңдылықтар сараланды.

- Бірінші рет Солтүстік-Шығыс Арал маңының кешенді түрде геоархеологиялық тұрғыдан жан-жақты әрі толыққанды сараптамадан өтіп қарастырылды.

- Тұңғыш рет геохимиялық, археологиялық және ландшафттық мәліметтер негізінде қоныс, қорым, ғұрыптық нысандар, жерлеу орындары, жартас суреттері, т.б. тарихи нысандарға ықпалын тигізетін геоэкологиялық факторлар анықталды.

- Алғаш рет аймақтың орта голоценнен бастап Арал маңындағы табиғи-климаттық және экологиялық жағдайлар ерекшеліктері, тас және қола дәуірі тұрмысындағы тұтынған негізгі шикізат көздері, еңбек құралдарының мәдени-типологиялық сараптамасы анықталды;

- Бірінші рет Солтүстік-Шығыс Арал маңындағы кейінгі тас дәуірі (энеолит) мен қола ғасыры ескерткіштерін кезеңдестіру, геохронологиясын, палеогеографиясын, корреляциясын және аудандастырылуын айқындап, тас құралдары мен қыш ыдыстарының технологиясындағы функционалдық қызметтер таразыланды;

- Отандық тарих ғылымында алғаш рет Солтүстік – Шығыс Арал маңының кейінгі тас ғасыры мен қола дәуірінің ескерткіштері туралы қажетті еңбектер сараланды.

- Энеолит және ерте қола дәуірінің өндіріс қару-жарақ жарақтарының типологиялық үлгілері әзірленіп, хронологиялық жағынан қайта қарастырылды;

- Аймақтағы бірқатар тас және қола дәуірі ескерткіштеріне қайта зерттеу жұмыстары жүргізіліп, жаңа ескерткіштер қайта зерделеніп, картаға түсіріліп, беткі қабатынан керекті материалдар жиналып алынды;

- Көшпелі құмдар мәдени қабаты жоқ қоныстардан ескерткіштің жасын нақтылау үшін зертханалық деңгейде сараптау және талдау жүргізіліп, ескерткіштердің жастары нақтыланды;

- Солтүстік-Шығыс Арал маңының кейінгі тас ғасыры мен қола дәуірі ескерткіштері орналасу жағынан бірнеше топқа бөліп қарастырылып, тұрмыс тіршілігі және жергілікті тас құрал жасайтын шикізат көздерінің маңызы айқындалды.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар:

1. Арал маңы табиғи-климаттық факторларының ерекшелігі энеолит және қола мәдени-тарихи кезеңдерінде әртүрлі шаруашылық-мәдени типтер

(аңшылық, егіншілік, балықшылық, бақташылық, т.б.) қалыптасуына жол ашты.

2.Арал төңірегінде, соның ішінде Солтүстік-Шығыс Арал маңынан анықталған археологиялық ескерткіштер түрлі ғылым салаларының деректемелік қорын, ақпаратталық әлеуетін арттыра алады. Өңірдегі археологиялық нысандардан алынған бұрынғы және қазіргі геохронологиялық және палеогеографиялық деректер аймақтағы ауа-райының даму сатыларын, белгілі бір дәуірлерде орын алған табиғи өзгерістердің ескерткіштер мен тұрғызылған нысандар (тұрақ, қоныс, баспана, шаруашылық объектілері, т.б.) құрылысына әсер еткендігін нақты көрсетеді.

3.Неолит, энеолит және қола дәуірі ескерткіштерінің материалдары тас құралдары бойынша ерекшелінеді. Әдетте осы еңбек құралдары негізінде ескерткіштердің хронологиясы, кезеңдестірілуі, корреляциясы, т.б. жайттары анықталынады. Олардың тарихи дерек ретіндегі маңызы зор. Отандық мамандар бұл артефактілерді зерттегенде көбіне типологиялық әдісті қолданып келеді, алайда соңғы жылдары технологиялық және трасологиялық талдаулар кеңінен қанат жайып келе жатыр.

4.Ежелгі Аралдық қауымдар геоархеологиялық және құмырашылық технологиясын кешенді түрде зерттеген кезде өңірдегі мәдени-тарихи үдерістерді қалпына келтіруге септігін тигізеді. Неолит, энеолит және қола мәдени-тарихи кезеңдерінде жасалынған құмыралар геоархеологиялық мағлұматтарға қарағанда түрлі декорлық стильдерді туындатты, ыдыстар морфологиясын түрлендірді.

5.Орта голоцендік палеогеография мәселелерін (геоморфологиялық және топыраққұраушы үдерістер, өсімдіктер дүниесінің қалыптасып, өзгерістерге ұшарауы, гидрологиялық тораптардың өзгеруі, т.б.) зерделеу палеоклиматтық жағдайларды қалпына келтірудің физикалық әдістеріне негізделуі тиіс және олардың барлығы археологиялық нысандармен салғастырылуы керек. Сонда толымды түрде геоархеологиялық нәтижелерге қол жеткізуге болады.

6.Өткен дәуірлер климатын қалпына келтіру күрделі мәселелердің бірі. Оны жүзеге асыру үшін археологиялық әдіс қолданылуда. Палинологиялық мәліметтер негізінде өсімдіктер дүниесі зерттелініп, бореаль-субатлантикалық кезеңдердегі археологиялық ескерткіштердің жай-күйі нақтыланды. Олардың ауа-райына қарай трансформацияланып отырғандығы анықталды. Арал өңірінен бірнеше палеоклиматтық аймақтар орны аңғарылады.

7.Солтүстік-Шығыс Арал маңындағы палеоаймақтар мен антропогендік кезеңдер палинологиялық, климатологиялық және тағы басқа ғылым салаларының мәліметтері бойынша өзара тарихи-генетикалық байланыста болды деп тұжырымдама жасауға болады. Күнделікті шаруашылық қаракеттер, мал өсіру мен жер өңдеу, балықшылық, құмырашылық, тоқымашылық, т.б. кәсіптік салалар қауым мүшелерін табиғи жайттарға, қоршаған орта мен айналаға кеңінен ден қоюға мәжбүрледі.

Зерттеудің деректік қоры Жазба және археологиялық қазба материалдарынан тұрады. Жазба деректемелерге тақырыпқа қатысты түрлі ғылым салаларын қамтыған, ғылыми есеп, сызба, картографиялық материалдар, т.б. жатса, археологиялық қазба материалдарына тас және қола дәуірі ескерткіштерінен алынған еңбек құралдары, музей топтамалары, жәдігерлер, т.б. жатады.

Тақырыптың зерттелу деңгейі XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап XX ғасырда (әр жылдары) Арал маңында тұрақты зерттеулер кейбір мамандар тарапынан жүргізілді. Осыған орай әрбір маман өз зерттеулері арқылы отандық геоархеологияның қалыптасуына өзіндік үлесін қосты дей аламыз.

Ал археологиялық ізденістер геоархеологиялық жұмыстардың өзегі екендігі белгілі. Бұл саладағы айтулы кезең Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін басталды. Мұны 1946 жылдан басталған КСРО Ғылым академиясы Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының кең көлемдегі зерттеулерімен байланыстыруға болады. Экспедиция отрядтары қатарынан бірнеше жылдар бойы Солтүстік-Шығыс Арал төңірегінен басқа Қазақстанның бірқатар оңтүстік аудандары аумағында далалық ізденістер атқарды. Осы зерттеулерге әр жылдары С.П.Толстов А.В. Виноградов, Б.В.Андрианов Б.И.Вайнберг, М.А.Итина және тағы басқа ғалымдар жетекшілік етті. Бұлардан өзге жекелеген мамандардың да қосқан үлесі зор.

Тәуелсіздік жылдарында шетелдік әріптестермен бірлескен бірнеше археологиялық экспедициялар құрылды. Мұндай бірлескен археологиялық экспедицияларға кешенділік, яғни бірнеше ғылым салаларының тоғысуына далалық ізденістер жүргізу тән болған еді. Осы жылдардағы ондаған бірлескен археологиялық экспедициялар арасынан 1992-2003 жылдары РҒА академигі А.П.Деревянко жетекшілігімен Ресей-Қазақстан біріккен археологиялық экспедициясын атап кеткен ләзім.

2004-2009 жылдары мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Сырдарияның ежелгі арналары бойындағы зерттеу жұмысын Шірік-Рабат археологиялық экспедициясы (ШРАЭ) жандандырды. Экспедицияның маршруттық отряды белгілі және қайта ашылған ескерткіштерді жаппай зерттеу мен картаға түсіру мақсатында мыңдаған шақырымдарды жүріп өтті.

Зерттеулер нәтижесі «Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштерінің жинағы. Қызылорда облысы» атты кітап түрінде жарық көрді. Бұл жинаққа біз қарастырып отырған аймақтың да бірқатар ежелгі ескерткіштері енді. Кейбір ескерткіштер бұрын белгілі болса, басқалары жаңадан ашылған еді. Олардың барлығы біздің тарапымыздан қарастырылып отырған тақырыптың деректік қорына кіріп отыр.

Зерттеу жұмысының ғылыми-практикалық Зерттеу жұмысының нәтижелері мен материалдары болашақта Қазақстан тарихының қазіргі тұжырымдамасын жасауда және Еуразияның далалық және шөлейтті аймақтарының археологиясын жазуда пайдалануға болады.

Жұмыс нәтижелерінің апробациясы. Диссертациялық зерттеудің нәтижелері 20 ғылыми мақалада, оның ішінде 11 мақала Қазақстан

Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Білім және ғылым саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынатын ғылыми басылымдар тізбесі тізіміндегі журналдарда жарық көрді. 3 мақала Scopus және Web of Science базасында енген журналдардың басылымдарында жарияланды.

Диссертациялық жұмыстың құрылымы. Диссертациялық жұмыс кіріспеден, үш тараудан, қорытынды мен иллюстративті 3 қосымшадан тұрады.